

ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ СКЛАДНИК ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ ХРИСТИНИ ПІЗАНСЬКОЇ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

HISTORICAL AND POLITICAL COMPONENT OF THE LITERARY WORKS OF CHRISTINE DE PIZAN IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

Санжарова Г.Ф.,

orcid.org/0000-0002-0557-9192

*старший викладач кафедри романської філології
та порівняльно-типологічного мовознавства
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Санжаров В.А.,

orcid.org/0000-0003-4075-8572

кандидат історичних наук

Статтю присвячено аналізу історико-політичного складника творчості Христини Пізанської: її вкладу в розроблення комплексу ідей про особливу роль і повноваження королівської влади й особливі відносини короля та народу. Центральним для розуміння Христиною мистецтва управління є його спрямованість на загальне благо й підпорядкованість мудрості та чесноті, яку вона називає «розсудливість», словом, яке французькі середньовічні автори використовують для перекладу Аристотелевого терміна «фронезис». Книги Христини структуровані як виклад природи політичної розсудливості. Платонізм і християнство, знайдені в Боеція та Августина, є основою того, що можна назвати політичною епістемологією Христини, її трактуванням політичної мудрості як галузі теології. Для Христини знання того, як правильно керувати, невіддільне від розуміння природи Бога. У «Книзі миру» Христина пропонує утопічне бачення розумного, справедливого правителя, здатного приймати поради тих, хто старший і мудріший. Незважаючи на складну політичну ситуацію того часу, вона ніколи не втрачає надії на те, що мир і справедливість можливі як на землі, так і на небі. Христина перефразовує аргумент Данте, що для того, щоб покласти край жадібності, яка призводить до війни та розбрату, світові потрібен єдиний універсальний монарх, який буде гарантом справедливого правління. У статті розбираються основні складники образу, запропонованого Христиною як нового ідеалу суверена. У її творах не знайдеться чіткого твердження ні про абсолютизм, ні про існування «вудзечок» для влади короля. Вона ніколи не посилається на право Парламенту або навіть Королівської ради нав'язувати королю свої поради. Розсудливість, яку вона обстоює для жінок, – це той самий «фронезис» Аристотеля, що є основою практичної діяльності князя. Отже, Христина розробила андрогінний ідеал монархії.

Ключові слова: Христина Пізанська, мудрість, розсудливість, фронезис, епістемологія, монарх, справедливість, мізогінія, андрогінний ідеал монархії.

The article is devoted to the analysis of the contribution of Christine de Pisan in development of the conception of a special role and powers of royal authority and special attitudes of king and people. Central to Christine's understanding of the art of government is that it should be directed toward the common good and be guided by wisdom and the virtue she calls "prudence", the word used by French medieval authors to translate Aristotle's "phronesis". The Christina's books are structured as an account of the nature of political prudence. Platonism and Christianity found in Boethius and Augustine, forms the background to what one might call Christine's political epistemology, her treatment of political wisdom as a branch of theology. For Christine, knowledge of how to govern well is inseparable from an understanding of God's nature. In the "Livre de paix" Christine offers a utopian vision of an intelligent, just ruler, able to take the advice of those who are older and wiser, hard working, peace loving, clement, and at the same time firm in dispensing justice. Despite the lamentable political situation of her time, she never gives up her optimism that peace and justice are possible on earth as well as in heaven. Christine paraphrases Dante's argument that in order to put an end to the greed that causes war and dissension, the world needs a single universal monarch who will reign in justice. The paper considers main qualities offered by Christine as a new ideal of sovereign. One does not find in her writings a clear statement either of absolutism or of the existence of "bridles" on the king's power. She never invokes the right of parliament or even the Royal Council to impose its advice on the king. The prudence she is advocating for women is the same Aristotelian phronesis that forms the basis of a prince's practical activity. Thus Christine developed what might be called an image of an androgynous ideal of monarchy.

Key words: Christine de Pisan, wisdom, phronesis, prudence, epistemology, monarch, justice, misogyny, androgynous ideal of monarchy.

Постановка проблеми. Життя і творчість першого професійного письменника Європи – Христини Пізанської (1365–1430) – здавна привертала до себе дослідницьку увагу. І не дивно, бо ця жінка, безумовно, на таку увагу заслуговує. Наприкінці XIV ст. з'являються перші поетичні

твори Христини Пізанської – балади, віреле, ле, рондо. Христина була плідною письменницею. У її літературному доробку багато як поетичних, так і прозаїчних творів різних жанрів. Це й любовна лірика, і дидактичні твори, і етико-політичні трактати, і навіть «Книга про військову

справу та лицарство». Захист жіночої гідності стає однією з провідних тем творчості Христини Пізанської. Найважливішим із творів цієї тематики є «Книга про Град Жіночий». У «Книзі Шляху Довгого Навчання» та «Книзі миру» Христина Пізанська намагається створити портрет ідеального правителя. Цей образ як узірєць для наслідування дофіном набуває завершеного вигляду в «Книзі діянь і доброї вдачі короля Карла V». Найважливіший історичний твір Христини Пізанської має відкрито апологетичний характер. Але, незважаючи на це, він є важливим джерелом інформації щодо особистості Карла V, його характеру, уподобань, звичок. Усе своє життя письменниця намагалася переконати французьку знать у необхідності покласти край наявним війнам і не розпочинати нових. Христина перестає писати лише в 1418 р. в розпал громадянської війни, після страшною кривавою різанини бургіньйонів у Парижі. Лише поява Жанни д'Арк пробуджує Христину від багаторічної літературної летаргії.

Останніми роками видані й перекладені багатьма європейськими мовами всі відомі твори Христини Пізанської [5]. Французька секція Школи літератур, мов і культур Единбурзького університету розробила базу даних творів Христини Пізанської, які ввійшли до так званого «королівського манускрипту» (Лондон, Британська бібліотека, Harley MS 4431) [6]. Рукопис створено і презентовано на початку 1414 р. на замовлення королеви Франції Ізабелли Баварської. Це найбільша з відомих збірок творів Христини (30 робіт). Колекцію сплановано, скопійовано, оформлено та виправлено під безпосереднім наглядом Христини. До бази даних увійшли 518702 вживаних письменницею слів. Протягом 2004–2009 рр. манускрипт оцифровано і транскрибовано. Британська бібліотека надала для мережі повний набір цифрових зображень високої якості [7].

Дослідницький інтерес останніх десятиліть до антропологічного, гендерного, інтелектуального складників історії знову відкрив Христину Пізанську і як поетесу й письменницю, і як історика й політичного мислителя. Кількість робіт і дисертаційних досліджень, присвячених окремим аспектам її творчості, з кожним роком зростає в геометричній прогресії. У роботах Франсуази Отран, Клод Говар, Жоеля Бланшара, Ангус Кеннеді, Ліліани Дюлак, Жозет Андре Вісман, Наді Марголіс, Джеймса Ледлоу, Розалінди Браун-Грант, Ренати Блюменфельд-Косинські, Жаклін Серкельніні-Туле та інших намітився новий, більш продуктивний і зважений підхід до вивчення спадщини письменниці [4; 10; 13; 15; 16; 29; 34].

10 міжнародний колоквиум, що відбувся влітку минулого року в Парижі, мав на меті розібратися з автобіографічними лініями у творах Христини, яка протягом свого літературного життя неодноразово змінює суспільний статус: вона постає в роботах дочкою, матір'ю, удовою, придворною дамою, черницею. Розглянуті текстологічні питання (генеза й філіації рукописів), способи створення та поширення, копіювання, переробки, перекладів, першодруків, співвідношення між текстом і зображеннями, проблеми синтаксису й лексики Христини (наприклад, походження неологізмів з латини чи італійської) [1].

На 55 міжнародному конгресі з медієвістичних студій у Каламазу Західного Мічиганського університету в Сполучених Штатах Америки (з 7 по 10 травня 2020 р.) дві сесії присвячені Христині Пізанській: одна сесія розглядає спадщину Христини через аналіз матеріальних об'єктів (рукописи, інкунабули, гобелени тощо), друга – проблему справедливої та несправедливої політичної влади у Христини Пізанської та її сучасників [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Христина Пізанська – найбільш знаний автор розвинутого середньовіччя. Про це свідчать як цифрове копіювання її рукописів [7; 8], новітні видання та переклади її робіт [5], бібліографія [13], 3 1984 р. Ангус Кеннеді раз на 10 років видає бібліографічний покажчик, присвячений життю, поглядам і роботам Христини; останнє видання – 2004 р. Наукові інтерпретації текстів Христини Пізанської суттєво різняться. Ми можемо відстежити це на прикладі однієї з робіт письменниці «Книги діянь і доброї вдачі мудрого короля Карла V». Проблема виникає вже на рівні визначення жанру твору Христини. Ж. Бланшар, К.Л. Форхан та Л. Дюлак [11, с. 27–34; 10, с. 148] упевнені, що ми маємо справу із «зерцалом» та історичною біографією. Для Ж. Кійє робота Христини – головне джерело для написання сучасної біографії Карла V [22]. Е. Хікс і Т. Моро, перекладачі трактату сучасною французькою мовою, доходять висновку, що «Книга» не є історичною роботою в суворому сенсі слова, оскільки має на меті створення якогось ідеального зразка поведінки. Вони доходять висновку, що це, скоріше, збірник прикладів для наслідування, поєднаних із філософськими міркуваннями, призначеними для навчання спадкоємця престолу [31, с. 53]. З оцінкою твору Христини як емоційного прославлення згодні С. Солент та Н. Марголіс [16, с. 372]. Більш стримані в оцінках М. Ціммерманн [30, с. 165, 169] і Д. Делого: на їхню думку, «Книга діянь» являє собою складний текст з елементами біографії,

історії, «зеркала» принца, морального, філософського й політичного трактату. Л. Дюлак уважає, що філософські роздуми в останній третій частині «Книги» поглинають, відсувають у тінь біографічний контекст, життєпис короля стає відправною точкою, яка дає Христині можливість показати ерудицію, викласти свої уявлення про королівські чесноти, ідеального суверена й природу мудрості [10, с. 156].

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз сучасного стану вивчення, досягнень і підходів, визначення невирішених проблем і суперечностей, можливості подальших досліджень у сучасній історіографії Христини Пізанської. Завданням дослідження є спроба окреслити систему її історичних і політичних поглядів, виявити чинники, які на них впливали, простежити окремі вияви реагування на тогочасні події, суспільні та особисті виклики.

Виклад основного матеріалу. Найперше, на що ми повинні звернути увагу, – це інтерес до біографії Христини де Пізан, італійки за народженням (Венеція), яка все своє свідоме життя прожила в Парижі при королівському дворі (її батько – астролог короля Карла V). Після смерті батька й чоловіка Христини заможна раніше родина зазнала зубожіння. Христина береться до роботи: вони пише на замовлення книги, на які є попит. Ситуація в королівстві не краща за родинну. Для Франції цього періоду характерні розкол еліти країни, боротьба двох могутніх придворних угруповань, за якими стояли різні регіони-провінції королівства, за владу та вплив на божевільного короля. Небажання арманьяків і бургіньйонів поступатися власними амбіціями, інтересами доводять конфлікт до громадянської війни. Обидві сторони звертаються за допомогою до сторонньої зовнішньої сили – англійців, що сприяє відновленню англійської агресії й окупації значної частини території французького королівства. Існування Франції як єдиної держави на довгі роки опиниться під загрозою.

Політичний ідеал Христини Пізанської – єдина Франція на чолі з сильним монархом – усе більш розходиться з реальним прагненням герцогів Бургундії до відокремлення, зміцнення власної влади всупереч інтересам короля й королівства. Христина все більше віддаляється від бургундського дому. Вона прагне миру, злагоди. Після загибелі останньої персоніфікованої надії на відродження Франції – герцога Беррі – і захоплення Парижа бургіньйонами Христина «замовкає», перестає писати, іде в монастир і довгі 11 років проводить у добровільному усамітненні, відмовив-

шись від літературної діяльності. І повертається, тільки щоб вітати прихід Діви-рятівниці – Жанни д'Арк. У простій селянській дівчині вона розгледіла надію на звільнення Франції; саме їй буде присвячено останній політичний твір Христини [26].

К 1974 р. видавництво «Слаткін-репринт» перевидало біографію Христини М. Піне (перше видання – 1927 р.) [21], але дослідники на цьому не зупинилися: С. Солант, Р. Перну, Ч. Віллард, Ф. Отран, Н. Марголіс, Т. Адамс знаходять підстави повертатися до вивчення особистості Христини де Пізан [3; 4; 15; 20; 28]. Успіхи у вивченні лексики літературних праць письменниці [6] і, зокрема, її політичної лексики дають змогу сподіватись на те, що найближчим часом з'являться дослідження мовної особистості Христини Пізанської. Нарешті сучасні автори (А. Попер, Д. Леша, Д. Делогю) приділяють увагу самовідчуттю, авторському «я» Христини [14; 19]. Д. Делогю навіть вважає, що автор є другим (якщо не першим) головним героєм «Книги діянь і доброї вдачі мудрого короля Карла V» [31, с. 53–54].

На політичні інтенції у творах Христини ще в 1838 р. звернув увагу Р. Томасі [27]. Довгий час письменницю безпідставно звинувачували в неспроможності ідей, наспіх створених на замовлення або запозичених в античних авторів і механічно перенесених нею у власні твори. Окремі автори минулого й позаминулого століть чимало постаралися, щоб представити Христину Пізанську «універсальною посередністю». Ш. Делані вважає «сумно старомодною», «консервативною», «не оригінальною» й «ретроградною» модель державного устрою, представлену Христиною в «Книзі політичного тіла». Він називає її «зворотним током крові» в «чоловічому стримі» політичних ідей XV ст. [9, с. 188]. Прихильники подібної точки зору відводять Христині Пізанській незначну роль в історії становлення політичних ідей, заперечують будь-який унесок письменниці в основний дискурс західної політичної традиції. Окремі науковці роблять акцент на «послідовному консерватизмі» політичної концепції Христини, спираючись на її уявлення щодо ієрархії всередині громади як передумову суспільно-політичного порядку [4, с. 326–327, 364–368; 22, с. 41, 145]. Інші дослідники, навпаки, намагалися характеризувати політичну теорію Христини як прояв «усебічного й егалітарного фемінізму», «анти-тиранічну» та «демократичну», що передбачала розширення політичної сфери за рахунок «залучення до влади людей» [23, с. 174–175]. Ці автори відстоювали оригінальність політичної філософії

Христини й навіть визнавали за нею авторство багатьох сучасних політичних цінностей.

У 70–80 рр. XX ст. намітився новий і, на нашу думку, більш продуктивний підхід і до вивчення цього складника творчості Христини Пізанської. Він притаманний насамперед працям Момбелло, Ж.А. Вісман, Ж. Бланшара, К. Говар, Н. Марголіс та інших дослідників [12; 15; 16; 17].

Клод Говар аналізує політичні уподобання Христини Пізанської протягом найбільш продуктивних у її творчості 18 років від початку XV ст., коли саме й створені її найважливіші політичні твори [12, с. 417–421, 430]. Вона звертає увагу, що «Лист Отеї до Гектора» в різних рукописах присвячено різним особам: Людовіку Орлеанському, Карлу VI, Філіпу Хороброму та Жану Берійському – і пропонує свою хронологію «політичних ангажементів», пов'язуючи її з еволюцією поглядів Христини Пізанської. Аналіз «Книги діянь і доброї вдачі короля Карла V» дав К. Говар змогу дійти висновку, що панегірик королю Карлу V є разом із тим і панегіриком герцогу Бургундії Філіпу Хороброму: постаті «доброго короля» відповідає постать «доброго герцога». Христина наділяє герцога Бургундії рисами, які були притаманні лише володарям, разом із цим принижуючи інших герцогів королівської крові й насамперед герцога Орлеанського [12, с. 425–426].

К. Говар звертає увагу на спільність багатьох політичних ідей Христини Пізанської з політичним ідеалом теолога та канцлера Паризького університету Жана Жерсона. Їх об'єднує бажання миру, який залежить від злагоди між різними верствами суспільства, та однакова концепція суспільного блага. Обоє вважають, що лише король (і в Жерсона, і в Христини це не конкретна особа, а ідеальний правитель) може гарантувати мир і спокій. Водночас це повинен бути саме справедливий правитель, а не тиран. До мудрості та справедливості його повинні надихати вчені-радники. Народ і король є єдине ціле, і з цього союзу походить злагода і щастя суспільства [12, с. 427–428].

Ж.А. Вісман розглядає політичну думку Христини Пізанської з погляду формування національної самосвідомості в середні віки [24; 29, с. 289–297]. У творах Христини дослідниця знаходить концепцію, згідно з якою французи завдяки природженій добродійності, відданості й любові до свого короля є божими обранцями. В одному з творів Христина Пізанська вкладає у уста коронованої дами – «Франції» – легенду про заснування країни: це так звана «троянська версія». Наслідками троянського походження були, згідно з Христиною, єдність короля й народу,

відсутність на французькому троні іноземних правителів, ототожнення Франції з Ліберою, тобто наголошення на визначенні франків насамперед як «вільних» [29, с. 291–292; 32].

Ж. Вісмен звертає увагу на той факт, що всі твори Христини Пізанської написані французькою мовою, хоча вона добре знала латину. Письменниця свідомо обрала народну мову як більш зрозумілу для широкого загалу. Цей вибір, з одного боку, сприяв читацькій увазі до її творів, а з іншого – зміцненню позицій національної мови в житті суспільства [29, с. 296].

Згідно з К.Д. Нідермана, політична теорія Христини є прикладом нового розуміння «політичного тіла», метафори, яка давно була центральною в середньовічній політичній думці [18, с. 60–61, 63–68]. Традиційно на органічну аналогію та підпорядкованість членів тіла голові зазвичай посилалися з тим, щоб легітимізувати монархічну владу й загалом продемонструвати потребу в ієрархії в суспільному устрої [33, с. 24–28]. Нідерман стверджує, що з'являється нове уявлення про політичне тіло. Ортодоксальну, «орієнтовану на голову» концепцію політичного тіла тепер замінили ідеєю, що «в організмі існує природна рівновага – якась справедлива гармонія, яка повинна підтримуватися задля здоров'я та добробуту організму» [18, с. 73–78, 80–86].

Центральним для розуміння Христиною мистецтва управління є його спрямованість на загальне благо й підпорядкованість мудрості та чесноті, яку вона називає «розсудливість», словом, яке французькі середньовічні автори використовують для перекладу Аристотелевого терміна «фронеzis». Книги Христини структуровані як виклад природи політичної розсудливості. Платонізм і християнство, знайдені в Боеція та Августина, є основою того, що можна назвати політичною епістемологією Христини, її трактуванням політичної мудрості як галузі теології. Для Христини знання того, як правильно керувати, невіддільне від розуміння природи Бога. У «Книзі миру» Христина пропонує утопічне бачення розумного, справедливого правителя, здатного приймати поради тих, хто старший і мудріший. Незважаючи на складну політичну ситуацію того часу, вона ніколи не втрачає надії на те, що мир і справедливість можливі як на землі, так і на небі. Христина перефразовує аргумент Данте, що для того, щоб покласти край жадібності, яка призводить до війни та розбрату, світові потрібен єдиний універсальний монарх, який буде гарантом справедливого правління. Основні складники образу, запропонованого Христиною як нового ідеалу

суверена: розсудливість, мудрість, справедливість, смирення, щедрість, моральна чистота, скромність, правдивість, милосердя і благочестя, проникливість, освіченість (глави з 3 по 32 третьої частини «Книги діянь і доброї вдачі мудрого короля Карла V»). Вона ніколи не посилається на право Парламенту або навіть Королівської ради нав'язувати королю свої поради. Розсудливість, яку вона обстоює для жінок, – це той самий «фронезис» Аристотеля, який є основою практичної діяльності князя. Отже, Христина розробила андрогінний ідеал монархії.

Висновки. Політичні уподобання Христини Пізанської цілком визначені й досить чітко виражені. Вона монархіст, переконаний прихильник сильної центральної влади; її володар – гарант миру й суспільного блага країни. Книги Христини структуровані як виклад природи політичної розсудливості, яка є запорукою мистецтва управління. У «Книзі миру» Христина пропонує своє бачення розумного, справедливого правителя, здатного приймати поради тих, хто старший

і мудріший. Створений Христиною Пізанською образ французького короля Карла V об'єднує в собі риси реальної та дійсно великої людини й портрет-модель ідеального правителя, приклад для всіх наступних володарів. Розгорнута характеристика Христини щодо особистісних якостей і достоїнств мудрого правителя є прикладом для всієї подальшої історіографії короля Карла V. Вона відмовляється від багатовікової чоловічої традиції писати історію як хронологічний ряд подій, підпорядкованих зовнішній волі; дидактична мета роботи диктує іншу побудову матеріалу: вона дає характеристику історичної особистості, здатної протистояти викликам часу. Як ми намагалися показати, політична концепція та принципи написання історії Христини Пізанської не мають сталих та однозначних оцінок в історіографії. Творчість письменниці співзвучна багатьом сучасним політичним ідеям і напрямкам розвитку історичної науки (антропологічному, гендерному, психологічному тощо), а тому й надалі зберігатиме дослідницьку увагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 10e Colloque international «Christine de Pizan» du 18 juin 2019 au 21 juin 2019. URL: <http://www.univ-paris3.fr/10e-colloque-international-christine-de-pizan--534929.kjsp> (дата звернення: 02.03.2020).
2. 55th International Congress on Medieval Studies. URL: <https://wmich.edu/medievalcongress> (дата звернення: 03.03.2020).
3. Adams T. Christine de Pizan and the Fight for France. Pennsylvania State University Press, 2014. XI, 220 p.
4. Autrand F. Christine de Pizan. Une femme en politique. Paris, 2009. 506 p.
5. Christine de Pizan. URL: https://www.arlima.net/ad/christine_de_pizan.html (дата звернення: 02.03.2020).
6. Christine De Pizan Database. URL: <https://www.ed.ac.uk/literatures-languages-cultures/delc/french/research-projects/christine-de-pizan-database> (дата звернення: 04.03.2020).
7. Christine de Pizan. The Making of the Queen's Manuscript (London, British Library, Harley MS 4431). Edinburgh University Library. URL: <http://www.pizan.lib.ed.ac.uk> (дата звернення: 03.03.2020).
8. Christine de Pizan : Traités politiques. URL: <https://gallica.bnf.fr/html/und/manuscripts/traites-politiques?mode=desktop> (дата звернення: 05.03.2020).
9. Delany S. Mothers to Think Back Through: Who are They? The Ambiguous Example of Christine de Pizan. *Medieval Texts and Contemporary Readers* / ed. L.A. Finke, M.B. Shichtman. Ithaca : Cornell University Press, 1987.
10. Dulac L. De l'art de la digression dans Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V de Christine de Pizan. *Revue des Langues Romanes*. 1993. № 1. P. 115–126.
11. Forhan K. The Political Theory of Christine de Pizano. Burlington, 2002. 201 p.
12. Gauvard C. Christine de Pisan a-t-elle en une pensée politique? *Revue historique*. 1973. T. 250. Fasc. 2 (508). P. 417–430.
13. Kennedy A.J. Christine de Pizan: A Bibliographical Guide. London : Grant and Cutler ; Woodbridge : Tamesis, 1984–2004. 2 Suppl. P. 131, 135, 285.
14. Lechat D. "Dire par fiction": Métamorphoses du "je" chez Guillaume de Machaut Jean Froissart et Christine de Pizan. Paris : Honoré Champion, 2005. 512 p.
15. Margolis N. An Introduction to Christine de Pizan. Gainesville, 2011.
16. Margolis N. Christine de Pisan: the poetess as historian. *Journal of the history of ideas*. Philadelphie, 1986. Vol. 47. P. 361–375.
17. Mombello G. Quelques aspects de la pensée politique de Christine de Pizan d'après ses œuvres publiées. *Culture et politique en France à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance*. Torino, 1974. P. 43–153.
18. Nederman C.J. Body Politics: the Diversification of Organic Metaphors in the Later Middle Ages. *Pensiero Politico Medievale*. 2004. № 2. P. 59–87.
19. Paupert A. Le "je" lyrique féminin dans l'œuvre poétique de Christine de Pizan. *Et c'est la fin pourquoi sommes ensemble. Mélanges offerts à Jean Dufournet*. Paris : Honoré Champion, 1993. T. 3. P. 1057–1071.

20. Pernoud R. Christine de Pisan. Paris, 1982.
21. Pinet M. Christine de Pisan. Etude biographique et littéraire. Paris, 1927.
22. Quillet J. De Charles V à Christine de Pisan. Paris : Perrin, 2004.
23. Reno C. Christine de Pizan: 'At Best a Contradictory Figure'? *Politics, Gender and Genre: The Political Thought of Christine Pizan*. Boulder, 1992. P. 172–191.
24. Richards E.J. French cultural nationalism and christian universalism in the works of Christine de Pizan. *Politics, Gender and Genre*. Boulder, 1992. P. 75–94.
25. Roux S. Christine de Pizan: Femme de tête, dame de cœur. Paris : Payot, 2006.
26. Soleti M.A. Valore politico di un canto profetico: il Ditié de Jehanne d'Arc di Christine de Pizan. *Profezia, filosofia e prassi politica*. Pisa, 2013. P. 93–106.
27. Thomassy R. Essai sur les écrits politiques de Christine de Pisan. Paris, 1838.
28. Willard C. Christine de Pizan, her life and works. New York, 1984.
29. Wisman J. L'éveil du sentiment national au Moyen age: la pensée politique de Christine de Pisan. *Revue historique*. 1977. T. 522. P. 289–297.
30. Zimmermann M. Mémoire-tradition-historiographie. *The City of Scholars: New Approaches to Christine de Pizan*. Berlin ; N. Y. : de Gruyter, 1994. P. 158–173.
31. Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Образ французького короля у Христини Пізанської: ідеальний суверен – реальна особистість чи літературний герой. *Південний архів*. Херсон, 2018. № 76. С. 53–57.
32. Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. Позднесредневековая политическая мифология во Франции: владыка и его держава. *Міф у художній свідомості та культурі XX ст. (II Мішуківські читання)* : матеріали Міжнародної наукової конференції. Херсон : ВД «Гельветика», 2017. С. 60–64.
33. Санжарова Г.Ф., Санжаров В.А. «Политическое тело»: антропоморфная аллегория идеального устройства королевства в сочинениях Кристины Пизанской. *III Таверійські філологічні читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Херсон : ВД «Гельветика», 2017. С. 24–28.